

Людмила МАРКІВСЬКА
Луцьк

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНИ У ПРОСВІТЯНСЬКОМУ РУСІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1917 – 1939 рр.)

У міжвоєнний період чітко окресленою соціальною групою стає волинська інтелігенція з притаманними їй характерними рисами, психологією, поведінкою. Джерела її становлення, а власне й соціальна природа, безпосередньо пов'язані з соціальним станом всього волинського українства. Останнє ж характеризувалося у той час значним цивілізаційним відставанням і низьким рівнем урбанізованості. Як свідчить другий перепис населення (1931 р.), у двадцяти двох містах Волинського воєводства проживало 252 тисячі осіб або 12 відсотків населення¹. Тобто переважна більшість населення проживала на селі.

Нестабільність у промисловому розвитку, сільські злидні, що панували через соціальну й національну нерівність суттєво впливали й на загальний стан соціально-культурної сфери. І в цьому відношенні Волинь значно поступалася перед іншими воєводствами щодо кількості освітніх установ, закладів культури, охорони здоров'я, осередків громадського призначення. Упродовж всього міжвоєнного періоду Волинь так і не змогла піднятися з найнижчого місця за кількістю шкіл серед інших воєводств Польщі.

У щорічній воєводській звітності майже не знаходимо даних про державне інвестування громадсько-культурної сфери: культурно-мистецьких закладів, бібліотек, музеїв, книговидавчих центрів. Їх становлення, діяльність і матеріальна підтримка безпосередньо пов'язані з численними українськими громадськими культурно-освітніми організаціями й окремими представниками творчої української інтелігенції. Українська спільнота лише зараз має можливість по-належному оцінити і вшанувати титанічну громадсько-політичну, культурно-освітню й духовну діяльність кращих представників тогочасної національної інтелігенції, таких як І.Власовський, А.Річинський, У.Самчук, С.Скрипник, В.Бобинський, О.Гаврилук, Я.Кондра, В.Мізінець, Г.Жежко, О.Пекарський, М.Левицький, О.Лятуринська, О.Левчанівська, К.Поліщук, В.Островський, М.Тележинський, С.Козицький і багато інших.

У міжвоєнний період загальноприйнятою формою культурно-освітнього всенародного товариства “Просвіта”, яка, за висловом відомого українського історика в еміграції В.Яніва, “... належала до інших верств, охоплювала сотні тисяч і поширювалася на нові території, завойовуючи загальне визнання і велику популярність”². На Волині таке визнання здобули Рівненська “Просвіта” (створена у 1917 році) і “Луцька повітова “Просвіта” (1918 р.) та їх численні філії в інших населених пунктах краю. Як пише у своїй книзі-спогадах І.Власовський (один з ініціаторів створення “Просвіти” в Луцьку): “В складі перших просвітян в Луцьку було переважно учительство, як Ільченко, Голубович П.Є., Федоренко В., Шкляр Р., Барженева, Кульчицька і др.”³

Одним із пріоритетних напрямків діяльності волинської національної еліти в “Просвіті” стало *просвітництво*, яке передбачало підвищення загальноосвітнього і культурного рівня українського населення, ліквідацію неписьменності, боротьбу за рідну школу, українську мову навчання в ній. Головними ж засобами для досягнення цієї мети були: бібліотечна справа, організація масових культурно-освітніх заходів, громадська періодика, видавнича діяльність, усна пропаганда, безпосередня участь в організації українських шкіл, а також більш радикальні заходи – організація акцій непокори, протесту, шкільних плебісцитів. При цьому, у 20 – 30-х роках на відміну від попередніх десятиліть, ухил переноситься на консолідацію та опертя на власні духовні сили, а в корекції змісту і завдань українського просвітництва – на самоосвіту і самовиховання.

Проілюструємо це конкретними прикладами просвітнянської діяльності. Населення Волині протягом багатьох десятиліть було позбавлене можливості навчатися рідною мовою, читати, писати, видавати українську книгу, голод на яку став особливо відчутним у міжвоєнний період. Тому з

перших днів своєї діяльності активісти “Просвіти” зайнялись поширенням української книги серед населення, особливо на селі, де ця книга була дуже рідким гостем. Із виникненням перших просвітянських організацій, при них відразу стали створюватися бібліотеки, книгарні й читальні.

Вже до середини 20-х років бібліотеки й читальні були не тільки в повітових осередках “Просвіти”, але майже в усіх сільських філіях. Фонд 54 Державного архіву Волинської області (ДАВО) (Документи організаційної секції Луцької повітової “Просвіти”) нараховує десятки справ, що дають можливість скласти достатньо повне уявлення про кількість книг в бібліотеках, їх тематику, чисельність, джерела надходження тощо. Так, у згадані роки всі філії Ковельської “Просвіти” мали 10 тис. книжок. На активізацію діяльності місцевих філій позитивно вплинула безпосередня участь у цьому процесі Юрія Косача, племінника Лесі Українки, який, до речі, був організатором і куратором читальні в селі Колодачне, а також активним постачальником творів поетеси та інших українських письменників багатьом бібліотекам повіту.

Молодший брат Лесі Українки Микола Косач, за спеціальністю інженер-агроном, у 1920 році був одним із засновників товариства “Просвіта” в Мацейові Ковельського повіту, першим її головою. Він також створив тут солідну бібліотеку, поповнивши її книжками із власних зібрань, у тому числі оригінальними виданнями творів Лесі Українки. Крім того, при безпосередній фінансовій підтримці ковельських меценатів, здебільшого представників творчої інтелігенції, “Просвіта” передплачувала для бібліотеки 23 періодичні видання. Це дало можливість урізноманітнити заходи з пропаганди книги, зокрема, проводити літературні вечірки з читанням творів Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, П.Мирного та інших письменників. Як відзначав з цього приводу тижневик “Народний вісник”: “... ці гарні почини повинні служити приміром іншим “Просвітам” на Волині”⁴.

Вагомий внесок у поширення української книги Олени Левчанівської – єдиної жінки-депутата до польського парламенту від українців Волині виборів 1922 року⁵. Завдяки її старанням бібліотеки Луцького, Ковельського, Горохівського повітів поповнилися творами науково-публіцистичного змісту, зокрема такими, як “Всесвітня історія” М.Грушевського, “Всесвітня історія” та “Культурно-національний рух на Україні” Е.Вандервельда, “Українська культура” І.Огієнка, “Народність і держава” В.Левитського, “Україна на переломі” В.Липинського та багатьма іншими.

О.Левчанівська, як і інші інтелектуали-меценати – І.Власовський, О.Карпінський, А.Нивинський, В.Островський, П.Певний, Г.Степура, С.Семенюк, особливо турбувалися про маленьких читачів – дітей шкільного й дошкільного віку. Їх стараннями у багатьох бібліотеках були створені окремі відділи для молодших читачів із спеціальними добірками літератури для дітей, що склалися з творів Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка, М.Гоголя, П.Чайченка, М.Вовчок, П.Куліша, класиків зарубіжної дитячої літератури – Р.Л.Стівенсона “Острів скарбів”, братів Грім “Казки” та ін.⁶

Практикувалися і такі, оригінальні на той час форми бібліотечного обслуговування, як “мандрівні бібліотеки”. Такі невеличкі бібліотеки кількістю від 10 до 50 – 60 книг подорожували від філії до філії, а іноді доходили й до сіл, де взагалі не було просвітянських осередків. На початку 1926 р., завдяки старанням ентузіастів, такі “мандрівні бібліотеки” працювали при “Просвіті” в Луцьку. На Кременеччині у 1926 – 1928 рр. діяло 60 таких бібліотек із загальною кількістю книжок – 5320. За три роки “мандрівні бібліотеки” побували у 150 селах. Завдяки їм тисячі селян отримали можливість прилучитися до української книги⁷.

У 20 – 30-х рр. творчі інтелектуали Волині зробили свій вагомий внесок у видання українських газет і журналів. Вже у другій половині 20-х років бібліотеки сільських філій “Просвіти” мали можливість передплачувати до 30 – 40 найменувань різних україномовних періодичних видань, серед яких переважали волинські газети “Українська громада”, “Наше життя”, “Українська нива”. Попитом користувалися і журнали “Сільський господар”, “Православна Волинь”, “Рідна церква”, “Господарсько-кооперативний часопис”, “Тризуб” та ін.

У Ковельському, Волинському, Горохівському повітах, де мали значний вплив “сільробівці”, популярністю користувався їхній часопис “Сільроб”. Крім того, з ініціативи і при підтримці діячів “Просвіти” наприкінці двадцятих років у багатьох повітових центрах було налагоджено видання місцевої україномовної преси: в Горохові – “Горохівські вісті”, в Кременці – “Кременецький вісник” і т.д.

Пресовим органом українського національно-церковного руху на Волині у другій половині 20-х років став журнал “На варті”, що виходив у Володимирі-Волинському. Сама назва часопису відображала його ідейне спрямування – журнал був покликаний стояти на сторожі інтересів українського православ’я як “незалежний орган українського культурного і церковного відродження”⁸. Редагував і видавав журнал Арсен Річинський – активний громадський діяч, композитор, один із організаторів Володимир-Волинської “Просвіти”, лідер руху за дерусифікацію церкви на Волині.

Значним впливом у культурному й національно-церковному житті волинян з 1926 по 1936 р.

користувався часопис “Українська нива”, який виходив спочатку у Варшаві, а з 1929 р. – у Луцьку. Редактором і видавцем його був Петро Певний, з ім’ям якого пов’язана діяльність Волинського Українського Об’єднання, де він був головою Головної управи і приділяв велику увагу розвитку культурно-просвітницької справи. Незважаючи на угодовську орієнтацію, “Українська нива” все ж був одним з небагатьох часописів Волині, на сторінках якого відстоювалися життєво важливі домагання українського населення у сфері культури, освіти, православ’я.

Широкий просвітницький резонанс у царині церковно-громадського життя відіграв Волинський єпархіальний двотижневик “Церква і нарід”. Підвищенню ефективності церковно-освідомлюючого й патріотично-виховного впливу серед православних волинян сприяв і відповідний склад редакційної комісії журналу. Очолював її протоієрей М.Тучемський, обов’язки головного редактора виконував професор І.Власовський, а відповідального редактора – В.Квасницький. Професори української Крем’янецької гімназії – М.Кобрин, Волинської духовної семінарії – Л.Данилевич і Ф.Кульчицький та урядовець консисторії А.Котович – входили до складу комісії як її члени.

Завдяки залученню до співробітництва широкого кола українських істориків, теологів, письменників, журналістів, вчителів, митців на території всієї міжвоєнної Польщі журнал мав високоінтелектуальне духовне обличчя, давав відповіді на злободенні питання національно-культурного і церковного відродження Волині. Статті професорів Є.Саковича, О.Лотоцького, Д.Дорошенка, І.Власовського з історії України і її православної церкви відповідали потребі часу і науково озброювали український культурно-освітній і національно-церковний рухи, виконуючи величезну виховну функцію.

Поряд із загальноукраїнською тематикою, значна увага приділялась часописом минулому Волині. Ряд статей та матеріалів А.Кошульського, В.Данилевича, Ю.Шумовського, С.Жука, О.Цинкаловського, Л.Маслова, А.Дублянського та інших розповідали про багате минуле православного краю, давні пам’ятки світської культури та церковобудування про звичаї та обряди волинян, їх національну й релігійну самосвідомість. Послідовно подавалася хроніка культурного й освітнього життя, друкувались оголошення про збір коштів на підтримку багатьох українських інституцій. Журнал “Церква і нарід” виявився потужним засобом національного і духовного освідомлення, тому в 1938 р. польська влада видала наказ про його закриття. Формальною підставою послугував один із пунктів Президентського декрету 1938 р. про відношення Польської держави до православної церкви, в якому говорилося, що офіційною мовою церкви є польська⁹.

Складовою частиною просвітнянського руху були свята книги. У 1933 – 1935 роках активістами “Просвіти” проведено понад 500 свят книги з нагоди ювілейних дат в житті українського народу, на вшанування Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, І.Котляревського і ін. У вирішенні своїх просвітнянських цілей діячі громадських організацій використовували будь-яку можливість масових зібрань людей: сходи, збори, концерти та вистави, традиційні вечорниці, церковні відправи, народні забави (наприклад, на свято Івана Купала). В сферу діяльності “Просвітнянських Хат” входили організація різних свят, вечорів (з нагоди Різдва, Нового Року, обжинків, свята Матері), урочистих академій, на яких виступали українські вчені, літератори, вчителі.

Як згадує колишній просвітнянин, нині лауреат премії фонду Тараса Шевченка, активіст відродженої “Просвіти” Микола Куделя, особливо емоційно й урочисто відзначався День Матері: “Великий Кобзар присвятив найбільше шани у своїх безсмертних творах матері-Україні, матері Сина Божого і роду людського та матері-українці. Не випадково, що весь культурний світ протягом ХХ століття відзначає День Матері – щороку у другу неділю травня. Це свято дуже врочисто, велично відмічала громадськість Галичини і Волині до 1939 року. Відтак по приході тоталітарної більшовицької влади воно було заборонено.

Пригадую, як більше 60 років тому урочистості відбувались в нашому селі Буяні, де я брав активну участь. Ініціатором їх була членкиня “Союзу українок” талановита жінка-патріотка Ольга Свиріпа, про яку свого часу писала львівська газета “Жіноча доля”, про те, як вона їздила по селах Луцького повіту з лекціями для жіночих секцій при гуртках товариства “Сільський господар”.

Жіноча секція у нашому селі, яку очолювала Ольга Свиріпа, влаштувала ряд культурно-освітніх заходів.... Все це творилося ідейно, з надією на краще життя собі, своїм дітям.... Незабутньою подією до кінця мого життя залишиться спогад про відзначення Дня Матері у Луцьку 1937 року, яке відбулося в приміщенні, де тепер обласний ляльковий театр. Реферат про роль і значення Матері прочитав відомий на той час активіст “Просвіти” Семен Говдій, були декламації артистів, хорові пісні. Але один номер програми був особливо хвилюючий, актуальний за своїм змістом – на той час, коли польська шовіністична пропаганда і влада посилювали полонізацію, всілякими способами шантажу вербували українців у так звану “шляхту загродову”.

Ось як виглядав згаданий номер. Жінка-Матір, одягнена в українську вишивану обнову, вийшла на сцену, тримаючи на руках дитяtko. Не знаю, скільки йому могло бути років, але виразно, після поклону матері до публіки, ми почули дитячі слова:

Мово рідна, слово рідне,
Хто вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має...

Мати з дитиною вже виходила за куліси, як несподівано, наче грім, знялась буря оплесків і вигуків: “Слава! Слава!” Народ встав, оваціям не було меж. Жінка-Матір виходила з дитяtkом кілька разів, вдячно кланялась. Їй вручали квіти...”¹⁰.

Серед масових заходів найбільш популярними і результативними, з погляду загально просвітянської ідеї, були Шевченківські свята (дні), які щорічно проводилися майже в усіх без винятку центральних і філійних осередках в першій половині березня. Одне з таких свят, що проводилося в Рівному 11 березня 1930 р. активістами місцевої “Просвіти” та викладачами і учнями української приватної гімназії, детально описав рівненський краєзнавець Г.Бухало на основі архівних документів та спогадів учасників тих подій. Свято проходило в міському театрі. Його програма складалася з трьох відділень. Відкрив свято гімназійний хор, виконавши “Заповіт” (муз. К.Стеценка), після чого один з кращих учнів виголосив реферат “Ідеї Шевченкової творчості”. У другому відділі гімназійний оркестр виконав “Жалібний марш” (муз. М.Лисенка) і “Реве та стогне...”. Прозвучали також солоспіви і дуети з опери “Запорожець за Дунаєм” (муз. С.Гулака-Артемовського), дума на смерть Тараса Шевченка, яку виконав на бандурі відомий місцевий бандурист К.Місевич. Передмову про кобзарів та думи виконав професор гімназії Б.Ваврисович. У третьому відділенні декламувались вірші Тараса Шевченка – “До брата”, “І досі сниться”, В.Самійленка – “На роковини Т.Г.Шевченка”. Гімназійний хор виконав “По вулиці вітер віє” (муз. О.Ярослаценка) та “Мати-старчиха”.

Як згадують учасники тих подій, за наполяганням повітового старости в програму концерту, крім українського національного гімну “Ще не вмерла Україна”, було включено і польський гімн “Єще Польска не згінела”. Саме це викликало обурення більшості присутніх. На це і розраховувала поліція, яка ще до концерту оточила будинок театру. Вона увірвалася в театральний зал, побила близько тридцяти чоловік, в основному активістів “Просвіти”, близько 200 чоловік було заарештовано, в тому числі й п’ять учнів гімназії, шістьох чоловік судили, трьох з них ув’язнили¹¹.

До речі, проведення таких масових просвітницьких заходів завжди було під пильним контролем і з дозволу польської влади та поліції. Нерідко вони взагалі забороняли проведення таких заходів, як це мало місце, наприклад, у 1926 році, коли “Просвіта” орієнтувала свої філії на масове відзначення 70-ї річниці від дня народження і 10-х з дня смерті І.Франка, 60-річчя від дня народження Михайла Грушевського.

На Ковельщині, де побутував культ Лесі Українки, велася постійна контр пропагандистська робота як з боку властей, так і польських культурно-освітніх осередків, щоб применшити роль і значення цієї найвизначнішої української жінки та поетеси.

Масовий та урочистий характер носило відкриття самих “Просвітянських Хат”. Так, у велике національне свято, з усіма властивими йому атрибутами: демонстрацією національної символіки, прикрашанням приміщення вишиванками, співом народних пісень, перетворилося відкриття “Просвітянської Хати” в селі Сильному Луцького повіту 19 червня 1935 р. У своїй доповіді представник Головної управи з Луцька П.Голубович наголошував на тому, що “Просвітянська хата” на селі дає науку, сіє культуру, з’єднує, виховує в напрямку зрозуміння необхідності співжиття двох верств: інтелігенції та народу (селянства – авт.), творить зорю кращої будучини і притягає до неї найрозумніший, найпоміркованіший елемент наших сіл”¹². Закінчилися збори концертом новоутвореного хору (директор О.Бойко) та виступом відомої волинської бандуристки Г.Білогубової.

Подібно до “Просвіти” активісти Волинського Українського Об’єднання також влаштували масові заходи на честь національних геніїв, визначних історичних діячів, свята весни і т. д. Наприклад, традиційним завдяки ВУО стало святкування по всій Волині днів пам’яті Степана Петлюри. 28 травня 1934 р. громадський комітет з представників усіх солідарних українських товариств воєводства (“Рідна Хата”, “Союз українок”, Українська парламентська репрезентація, Товариство імені П.Могили, Луцьке чеснохресне братство і ін.) організував таку акцію в Луцьку. Читалися лекції, реферати, виступали хорові колективи та окремі відомі виконавці. Такі ж заходи відбулися в цей день у Володимирі-Волинському, Горохові, Ковелі¹³.

Не відстала від вищеназваних і Округова управа ВУО в Рівному. Тут також відбувалося безліч імпрез: Різдв'яних вечорів, академій на честь Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, І.Котляревського, І.Мазепи. У звітах про діяльність громадських культурно-освітніх організацій з цього приводу підкреслюється: "Ці й інші національні свята та масові культурно-просвітницькі заходи великою мірою сприяли розвитку самоосвіти та свідомості українців, формували почуття національної гордості за свою історію, за власні громадські інституції"¹⁴.

Загалом є всі підстави стверджувати, що просвітницька діяльність української інтелігенції Волині міжвоєнного періоду була помітним явищем у національно-визвольних змаганнях за збереження, утвердження і самовизначення нації. Міцна ідейна платформа просвітянства, послідовна організаційна діяльність, ентузіазм в поєднанні з наполегливістю і систематичністю призвели до того, що активісти просвітянських осередків очолили національний культурний рух, надбанням якого стало створення певної соціально-культурної системи.

Без перебільшення можна сказати й так, що саме національна еліта своєю напруженою творчою працею сприяла пробудженню регіону від багатолітньої інтелектуальної сплячки, відродила властивий Волині дух просвітянства, повернула волинських українців обличчям до своєї надзвичайно багатой культурної історії та спадщини.

¹Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Wojewódstwo Wolyńskie. – Warszawa, 1939. – Z.70. – S. 25.

²Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії. / З передмовою Наталії Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1970. – С. 152 – 153.

³Власовський І. Луцька "Просвіта" (10 років просвітянської праці 1918 – 1929 рр.). – Львів. – С. 7.

⁴Народний вісник. – 1927. – № 13; 21.

⁵Левчанівська І. Далеке і близьке. Нариси, статті. – Луцьк, 2000. – С. 6 – 33.

⁶Державний архів Волинської області (далі ДАВО). – Ф.54. – Оп.1. – Спр.130 (Книга учета читателей библиотеки Луцкой поветовой "Просвита").

⁷Савчук Б.П. Волинська "Просвіта". – Рівне, 1996. – С. 63.

⁸На варті. – 1925. – Ч. 13. – груд.

⁹Борщевич В.Т. Українська православна церква на Волині у 20 – 30-х рр. ХХ ст. // Дис.... канд. іст. наук. – Луцьк, 1999. – С. 93.

¹⁰Куделя М. Ми вірили в майбутнє України. Святкування Дня Матері за часів Польщі // Волинь. – 1999. – 8 травня.

¹¹Бухало Г.Б. "Просвіта" сіяла світло (Сторінки історії Рівненської "Просвіти" 1917 – 1920, 1942 – 1944 рр.). – Рівне, 1994. – С. 25 – 26.

¹²Українська нива. – 1935. – 23 червня.

¹³Шиманський П.Й. Музичне життя Волині 20 – 30-х років ХХ століття. // Дис.... канд. мистецтвознавства. – К., 1999. – С. 34.

¹⁴"Дайте нашим дітям рідну школу!.." Прохання до міністра освіти Польщі // Волинь. – 1998. – 1 грудня.